

ПСИХОЛОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ КОРЕКЦІЇ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ

Гуртовенко Н. В.

кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри психології

Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

ORCID ID: 0000-0002-5926-8736

У статті розглянуті психологічні детермінанти корекції девіантного стереотипу поведінки в підлітковому віці, класифікація умов, визначені критерії. Також конкретизовані психологічні умови корекційної роботи в алгоритмізованому порядку. При цьому потрібно зазначити, що поняття «умова» виступає найбільш універсальним поняттям, оскільки сукупність умов може забезпечувати реалізацію тих чи інших явищ психологічного, педагогічного, соціально-економічного плану як відповідних компонентів життєдіяльності. Інакше кажучи, за допомогою тих чи інших умов ми можемо забезпечити реалізацію будь-чого як засобу, чинника або механізму педагогічних чи психологічних процесів. Розглянуто мотивацію як один із чинників, що детермінують поведінку, розмежовано від ширшого поняття – механізму поведінки. Сучасна психологія розглядає поведінку як процес, що розвивається в просторі та часі. Визначені основні етапи такого процесу. Оскільки сутнісною властивістю девіантного стереотипу поведінки є саме девіантність, то в контексті нашого дослідження ми позначаємо досліджуване поняття як інтегральний тип психологічних явищ, які мають біогенетичне походження, соціальну детермінацію, поведінкову реалізацію та сприяють зниженню девіантності в поведінці особистості підлітка. Крім того, підставою поділу досліджуваного поняття можуть виступати сфери діяльності (поведінки), які тісно взаємопов'язані між собою. Для вивчення проблеми одним із компонентів психологічних умов вважаємо за доцільне насамперед уточнити термінологію та зміст понять, що характеризують порушення поведінки. Серед провідних компонентів, що становлять психологічні умови корекції, вкрай потрібно розуміти внутрішню структуру психологічних явищ.

Ключові слова: детермінанти, девіантна поведінка, підлітковий вік, психологічні умови, корекція.

Hurtovenko N. V. Psychological determinants of correction of deviant behaviour of adolescents

The article deals with the psychological determinants of correction of deviant behavioural stereotypes in adolescence, classification of conditions, and criteria. The psychological conditions of correctional work are also specified in an algorithmic manner. It should be noted that the concept of 'condition' is the most universal concept, since a set of conditions can ensure the implementation of certain psychological, pedagogical, socio-economic phenomena as relevant components of life. In other words, with the help of certain conditions we can ensure the implementation of anything as a means, factor or mechanism of pedagogical or psychological processes. Motivation is considered as one of the factors that determine behaviour, distinguished from the broader concept of behavioural mechanism. Modern psychology considers behaviour as a process that develops in space and time. The main stages of this process are defined. Since the essential property of the deviant behavioural stereotype is deviance, in the context of our study we define the studied concept as an integral type of psychological phenomena that have biogenetic origin, social determination, behavioural implementation and contribute to the reduction of deviance in the behaviour of an adolescent. In addition, the basis for the division of the studied concept may be the spheres of activity (behaviour) that are closely interrelated. In order to study the problem of one of the components of psychological conditions, we believe, first of all, it is necessary to clarify the terminology and content of the concepts that characterise behavioural disorders. Among the leading components that make up the psychological conditions of correction, we consider it extremely important to understand the internal structure of psychological phenomena.

Key words: determinants, deviant behaviour, adolescence, psychological conditions, correction.

Вступ. Ми вважаємо, що реалізація психологічних механізмів корекції девіантної поведінки особистості може бути ефективнішою за умови врахування соціально-психологічних детермінант, що в цьому контексті постають як психологічні умови, містять у собі такі поняття, як засоби, процес, система, соціально-психіатричні й психологічні аспекти і, нарешті, принципи корекційної діяльності. На нашу думку, в системі науково-психологічних понять соціально-психологічні детермінанти корекції девіантної поведінки можуть бути зумовлені такими поняттями, як «умова», «засіб», «процес», «система», що безпосередньо взаємопов'язані між собою, з одного боку, але є досить обмеженими як явища – з іншого.

Методи та методики дослідження. В основу класифікації можна покласти принцип детермінізму й виявити внутрішні або зовнішні умови. При цьому особливу увагу потрібно приділяти мезо- (або проміжним) умовам.

Для виконання вищезазначених завдань були використані такі наукові методи дослідження, як спостереження, аналіз, систематизація та метод психологічних пояснень.

Результати та дискусії. Поняття «умова» в літературі [10, с. 101] трактується як «обставина, від якої що-небудь залежить. Правила, встановлені у якій-небудь галузі життя... Обстановка, у якій здійснюється що-небудь...».

Тому головна складність у визначенні психологічних умов корекції як проблеми полягає в тому, що вона стоїть на стику багатьох наук: соціології, психології, філософії, кожна з яких має методологічні підходи до її вивчення, термінологію, розуміння виникнення механізмів девіантної поведінки.

У психологічному плані умови – це особливості внутрішньої структури психіки, індивідуальні обставини процесу онтогенезу та філогенезу, що детермінують або розвивають той чи інший процес у життєдіяльності людини.

Класифікацію умов загалом і психологічних зокрема можна проводити на підставі різних критеріїв. При цьому потрібно зазначити, що поняття «умова» виступає найбільш універсальним поняттям, оскільки сукупність умов може забезпечувати реалізацію тих чи інших явищ психологічного, педагогічного,

соціально-економічного плану як відповідних компонентів життєдіяльності.

У цьому зв'язку правомірним є конкретизувати психологічні умови в такому алгоритмізованому порядку:

1. Реалізація корекційної місії психологічних механізмів – це процес від часткового до цілого, у його цілісній єдності та системі. При цьому:

– поняття «процес» – це «1) послідовна зміна явищ, станів у розвитку чого-небудь; 2) сукупність послідовних дій для досягнення будь-якого результату...» [2, с. 27];

– поняття «система» – множина елементів, що знаходяться у відносинах і зв'язках один з одним, утворюють певну цілісність, єдність» [4, с. 57–61];

– поняття «системний підхід» – це «напрям методології пізнання і соціальної практики, в основі якого лежить розгляд об'єктів як систем; орієнтує дослідження на розкриття цілісності об'єктів, виявлення різноманітних типів зв'язків між ними та зведення їх у єдину теоретичну картину» [7].

2. Максимальне включення засобів як сукупності психологічних умов, що сприяють реалізації суб'єктом (особистістю) прийомів і способів діяльності, що відповідають тим чи іншим цілям. Класифікація засобів, що забезпечують явище (процес), може відбуватися на тих підставах, що й класифікація психологічних умов.

Оскільки сутнісною властивістю девіантної поведінки є саме девіантність, то в контексті нашого дослідження ми позначаємо досліджуване поняття як інтегральний тип психологічних явищ, які мають біогенетичне походження, соціальну детермінацію, поведінкову реалізацію та сприяють зниженню девіантності в поведінці особистості.

Водночас, як ми зазначали вище, нами поділяється позиція, згідно з якою поведінка – це вид діяльності, отже, в обсязі поняття «психологічний засіб корекції девіантної поведінки особистості» можна виокремити засоби, що пов'язані з усіма структурними та функціональними компонентами діяльності (поведінки): постановки й досягнення мети діяльності; засоби формування та реалізації мотиву діяльності; визначення та реалізації способів (методів) діяльності (поведінки); формування

та реалізації умов діяльності (поведінки); засоби досягнення результату діяльності (поведінки); формування та реалізації програми діяльності (поведінки); визначення та реалізації інформаційних основ діяльності (поведінки); прийняття рішень у процесі діяльності (поведінки); формування та реалізації підсистеми діяльності-важливих (поведінково-важливих) якостей.

Крім того, підставою поділу досліджуваного поняття можуть виступати сфери діяльності (поведінки), які тісно взаємопов'язані між собою. У цій детермінації можуть виокремлюватися предметно-матеріальні засоби, соціально-комунікативні та розумові (логічні).

3. Поряд із поняттям «порушення поведінки» у психіатричній літературі побутує «патологічна», «аномальна», «девіантна», «делінквентна» і навіть «незаконна» поведінка. Для вивчення проблеми одним із компонентів психологічних умов вважаємо за доцільне насамперед уточнити термінологію та зміст понять, що характеризують порушення поведінки.

Порушення поведінки, її відхилення від загальноприйнятих норм зустрічаються серед підлітків досить часто. Досить сказати, що в 30–50 % підлітків, які вступають до психіатричних стаціонарів, виявлено девіантні форми поведінки, що в кілька разів перевищує кількість тих, кого госпіталізують із приводу шизофренії [6].

При цьому щоразу постає питання: чи є відхилення в поведінці ознакою психічного захворювання, зокрема патології особистості, чи це психологічна особливість перехідного віку, дефект виховання практично здорового підлітка? Відповісти на це запитання однозначно буває дуже важко, а часом неможливо.

4. В обсязі понять «корекція» і «становлення особистості» передусім ми висуваємо біогенетичні, соціально-педагогічні та внутрішньо-психологічні (духовні) компоненти. Серед провідних компонентів, що лежать в основі діяльності, ми виокремлюємо: матеріальні, духовні та соціальні. Так:

– біогенетичний реалізується за допомогою генотипів, природного навколишнього середовища і сукупністю безумовних рефлексів;

– соціально-педагогічний – внутрішнього мікросоціуму, мезо-мікросоціуму (освітніх установ) і зовнішнього мікросоціуму;

– внутрішньо психологічний – апперцепція, гнучкості (пластичності) розгортання когнітивної сфери суб'єкта.

5. Серед провідних компонентів, що становлять психологічні умови корекції, вкрай вважаємо за потрібне розуміти внутрішню структуру психологічних явищ. Розуміння психологічних явищ учені зводять «до простішого, елементарнішого рівня психологічного аналізу» [11].

Ми поділяємо думку В. С. Нургалеєва [1, с. 34–40], оскільки в ній ураховується чинник активності суб'єкта – чинник саморозвитку, що має внутрішньо психологічне підґрунтя, і виокремлюємо такі групи потреб: біогенетичні потреби, соціальні потреби та внутрішньо-психологічні потреби.

У зв'язку із цим А. С. Шаров вказує на три моменти, що мають значення в онтогенезі поняття «психологічний механізм» [8].

Перший момент – психологія як наука розвивається переважно в природничо-науковій парадигмі. Тут найголовніше – виявити причину того чи іншого явища, що потребує пошуку закономірностей і механізмів.

Другий момент пов'язаний з ідеєю регуляції, що з'явилася в межах фізіології. Для реалізації та розкриття цієї ідеї потрібно розглядати динаміку психічних процесів. Тому знадобилося поняття «психологічний механізм».

Третій момент пов'язаний із розвитком ідей системно-структурного підходу в психології. Аналогічні думки висловлюють й інші вчені, згідно з якими «системно-структурний підхід є доволі популярним і продуктивним у психології, оскільки в ньому виокремлюють не тільки елементи, а й їхні взаємозв'язки та взаємодії, що характеризують певне функціональне ціле і пояснюють, з яких причин виникає той чи інший феномен» [13, с. 190–198].

Таким чином, у психологічній літературі найяскравіше проявляє себе природничо-наукова парадигма, яка спрямована на пояснення психічних процесів [9, с. 165–172].

6. Крім того, вважаємо за потрібне зазначити, що до сукупності психологічних умов можуть і мають повноправно входити психологічні аспекти девіації поведінки. Поняття «поведінка» в психології тісно пов'язане з такими поняттями, як «потреба», «мотив», «установка», «мотивація», «діяльність». Діяль-

ність найтіснішим чином пов'язана з психічним розвитком особистості [12, с. 123–129].

Для побудови психологічної моделі формування поведінки недостатньо таких понять, як потреба, мотиви, дія. Не менш важливими в цьому сенсі є поняття «значення» і «сенса». М. Гайдеггер міркував так: «Зрозуміти напрям, в якому річ уже рухається сама по собі, значить побачити її смисл. У заглибленні в такий смисл – суть осмислення. Під осмисленням мається на увазі більше, ніж просто усвідомлення чого-небудь. Ми ще далекі від осмислення, поки що просто щось усвідомлюємо. Осмислення вимагає більшого. Воно – відданість гідному запитуванню... у осмислення інша сутність, ніж у усвідомлення та наукового пізнання... осмислення вперше тільки і виводить нас на шлях до місця нашого перебування» [5, с. 103].

У цьому плані становить інтерес спроба Б. С. Братуся [3, с. 67] розглядати особистість як певний тривимірний простір, окремими взаємно пересічними осями якого є діяльність, значення, смисл.

Ключем для глибшого розуміння причин девіантної поведінки можуть слугувати спеціальні дослідження, що проводяться в кримінальній психології. Ідеться насамперед про вивчення мотивації злочинної поведінки.

Мотивацію як один із чинників, що детермінують поведінку, слід відрізнити від ширшого поняття – механізму поведінки. Сучасна психологія розглядає поведінку як процес, що розвивається в просторі та часі. Таким чином, мотивація не охоплює всього механізму поведінки, оскільки останній містить ще елементи, як-от ситуація, її оцінка, ухвалення рішення, дія.

Однак мотивація є основним «психологічним стрижнем» формування та здійснення поведінки. Повертаючись до психологічних умов, аналізуючи мотивацію, ми бачимо, що однією з них є «логіка» поведінки, її внутрішні

рушійні сили. Якщо аналіз механізму дає відповідь на запитання, як здійснюється поведінка, то вивчення мотивації відповідає на запитання, чому людина чинить так, а не інакше.

Висновки. Аналіз наукової літератури показує, що, якщо джерела мотивації поведінки людини лежать у соціальному середовищі, то безпосередньою спонукальною силою поведінки є інтереси, емоції, вимоги, звички й особливо актуальна потреба, трансформована в конкретний мотив. Потреба людини слугує основою для формування мети поведінки й пізнання тих об'єктів, на які вона спрямована. Багато потреб людини мають біологічну основу, але всі вони соціалізовані.

Потреба, спонукаючи людину до активності, може реалізуватися в мотивах її поведінки безпосередньо або опосередковано. Дослідження наукової літератури показує, що:

- духовні потреби, особливо пізнавального і творчого змісту, практично не зустрічаються як суб'єктивні причини злочинної поведінки;
- потреби ж у соціальному спілкуванні, як-от прагнення до визнання з боку неформальної групи, престиж, самолюбство, хибно зрозуміле почуття товариства, навпаки, доволі часто стають причиною правопорушень;
- досить часто деформація потреб досягає ступеня збоченості (накопичення, прагнення до зверхності, патологічний егоцентризм тощо);
- про збочені потреби можна говорити щодо осіб із патологічним потягом до алкоголю і наркотиків;
- проте потреб і мотивів, які були б притаманні тільки злочинній поведінці, на думку більшості авторів, не існує. Завдяки тому самому, зовні схожому спонуканню можуть бути здійснені і антигромадські, і благородні вчинки. Соціальна оцінка мотиву залежить не від його абстрактного змісту, а від того, до системи яких об'єктивних відносин він залучений і яким суспільним відносинам протиставлений.

Список використаних джерел

1. Бірюкова М. В. Цілепокладання як основа соціального проектування: праксеологічний підхід. *Вісник НТУ «ХПІ»*. 2016. Вип. № 40 (1212). С. 34–40.
2. Бурлай М. П. Державне регулювання економіки: сутність форми, межі. *Стратегічні напрями підвищення конкурентоспроможності підприємств у сучасних умовах господарювання* : зб. тез доп. VII Всеукр. наук.-практ. заоч. конф.; м. Черкаси, 17 квітня 2020 р. С. 27–29.
3. Гаврилук І. Психологічний простір особистості: система психологічних факторів формування. *Psychological Prospects Journal*. 2018. Вип. 32. С. 60–72.

4. Говорко О. В. Система елементів соціально-демографічного потенціалу та їх взаємозв'язок. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Економіка»*. 2017. № 5 (33). С. 57–61.
5. Кретов П. В., Гончаренко В. А. Філософема екзистенціалу: символічний та смисловий контексти. *Вісник Черкаського університету. Серія «Філософія»*. 2016. Вип. 1. С. 98–105.
6. Кризові стани в сучасних умовах: діагностика, корекція та профілактика / за ред. проф. Л. М. Юр'євої. Київ : Видавництво ТОВ «Галерея Принт», 2017. 174 с.
7. Кугай Н. В., Борисов Є. М. Навчання майбутніх учителів математики як складна система. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методи навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми*. 2015. Вип. 41. С. 371–375.
8. Лялюк Г. М. Психологія розвитку в дослідницьких вимірах : навчально-методичний посібник. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2023. 232 с.
9. Мазяр О. В. Особистісний контрапункт на перехресті парадигм. *Актуальні проблеми психології : збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України*. 2019. Вип. VI (16). С. 165–172.
10. Піддячий В. Психологічні умови формування громадянської компетентності майбутніх педагогів. *Освіта дорослих: теорія, досвід, перспективи*. 2019. Том 1, № 15. С. 98–107.
11. Психологічні чинники самодетермінації особистості в освітньому просторі : колективна монографія / Максименко С. Д., Куценко-Лада Г. В., Пророк Н. В. та ін. ; за редакцією Максименка С. Д. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. 400 с.
12. Тимохов О. В. Роль творчих можливостей особистості у формуванні панорамного мислення. *Наукове пізнання: методологія та технологія. Філософія*. 2014. № 1. С. 123–129.
13. Якименко Н. В. Системно-структурний підхід до формування інституційного середовища залізничного транспорту. *Вісник економіки транспорту і промисловості*. 2012. Вип. 39. С. 190–198.

References

1. Biriukova, M.V. (2016). Tsilepokladannia yak osnova sotsialnoho proektuvannia: prakseolohichniy pidkhid [Goal setting as a basis for social design: a praxeological approach]. *Visnyk NTU "KhPI" – Bulletin of NTU "KhPI"*, 40 (1212), 34–40 [in Ukrainian].
2. Burlai, M.P. (2020). Derzhavne rehuliuвання ekonomiky: sutnist formy, mezhi [State regulation of the economy: the essence of the form, limits]. *Stratehichni napriamy pidvyshchennia konkurentospromozhnosti pidpriemstv u suchasnykh umovakh hospodariuvannia – Strategic directions of increasing the competitiveness of enterprises in modern economic conditions: zb. tez dop. VII Vseukr. nauk.-prakt. zaoch. konf.*, 27–29 [in Ukrainian].
3. Havryliuk, I. (2018). Psykholohichniy prostir osobystosti: systema psykholohichnykh faktoriv formuvannia [Psychological space of personality: a system of psychological factors of formation]. *Psychological Prospects Journal*, 32, 60–72 [in Ukrainian].
4. Hovorko, O.V. (2017). Systema elementiv sotsialno-demografichnoho potentsialu ta yikh vzaiemozviazok [The system of elements of socio-demographic potential and their interrelation]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu "Ostrozka akademiia". Serii "Ekonomika" – Scientific Notes of the National University of Ostroh Academy. Series 'Economics'*, 5 (33), 57–61 [in Ukrainian].
5. Kretov, P.V., Honcharenko, V.A. (2016). Filosofema ekzystentsialu: symvolichniy ta smyslovyi konteksty [Philosophy of existentialism: symbolic and semantic contexts]. *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Serii "Filosofia" – Cherkasy University Bulletin. Series 'Philosophy'*, 1, 98–105 [in Ukrainian].
6. Yurieva, L.M. (Ed.) (2017). Kryzovi stany v suchasnykh umovakh: diahnozyka, korektsiia ta profilaktyka [Crisis states in modern conditions: diagnostics, correction and prevention]. Kyiv: Halereia Prynt, 174 p. [in Ukrainian].
7. Kuhai, N.V., Borysov, Ye.M. (2015). Navchannia maibutnykh uchyteliv matematyky yak skladna systema [Teaching Future Mathematics Teachers as a Complex System]. *Suchasni informatsiini tekhnolohii ta innovatsiini metodyky navchannia v pidhotovtsi fakhivtsiv: metodolohiia, teoriia, dosvid, problemy – Modern Information Technologies and Innovative Teaching Methods in the Training of Specialists: Methodology, Theory, Experience, Problems*, 41, 371–375 [in Ukrainian].
8. Lialiuk, H.M. (2023). Psykholohiia rozvytku v doslidnytskykh vymirakh: navchalno-metodychnyi posibnyk [Developmental psychology in research dimensions: a study guide]. Lviv: Lvivskiy derzhavnyi universytet vnutrishnikh sprav. 232 p. [in Ukrainian].
9. Maziar, O.V. (2019). Osobystisnyi kontrapunyt na perekhresti paradyhm [Personal counterpoint at the crossroads of paradigms]. *Aktualni problemy psykholohii: zbirnyk naukovykh prats Instytutu psykholohii im. H.S. Kostiuka NAPN Ukrainy – Actual problems of psychology: a collection of scientific papers of the H.S. Kostiuk Institute of Psychology of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine*, VI (16), 165–172 [in Ukrainian].

10. Piddiachyi, V. (2019). Psykholohichni umovy formuvannia hromadianskoi kompetentnosti maibutnikh pedahohiv [Psychological conditions for the formation of civic competence of future teachers]. *Osvita doroslykh: teoriia, dosvid, perspektyvy – Adult education: theory, experience, prospects*, 1 (15), 98–107 [in Ukrainian].
11. Maksymenko, S.D., Kutsenko-Lada, H.V., Prorok, N.V., et al. (2013). Psykholohichni chynnyky samodeterminatsii osobystosti v osvitnomu prostori: kolektyvna monohrafiia [Psychological factors of self-determination of personality in the educational space: collective monograph]. Kirovohrad: Imeks-LTD. 400 p. [in Ukrainian].
12. Tymokhov, O.V. (2014). Rol tvorchykh mozhlyvostei osobystosti u formuvanni panoramnoho myslennia [The role of creative capabilities of the individual in the formation of panoramic thinking]. *Naukove piznannia: metodolohiia ta tekhnolohiia. Filosofiia – Scientific knowledge: methodology and technology. Philosophy*, 1, 123–129 [in Ukrainian].
13. Iakymenko, N.V. (2012). Systemno-strukturnyi pidkhid do formuvannia instytutuinoho seredovyscha zaliznychnoho transportu [System-structural approach to the formation of the institutional environment of railway transport]. *Visnyk ekonomiky transportu i promyslovosti – Bulletin of Transport and Industry Economics*, 39, 190–198 [in Ukrainian].